

A.A. ӘЛІМЖАНОВА

СЫРМАҚ ӨНЕРІНІҢ СЫРЫ

Сырмақтың пайда болуының тарихын шолу арқылы оның этномәдени мазмұнын ашып көрсетугеболады. Олұшін, әрине, тарихи-этнографиялық, өнертану саласындағы еңбектерде келтірілетін деректерге сүйенуіміз керек.

Киіздер мен текеметтер қай заманда да тұтынушылардың қажеттіліктерін өтеп келгендігі даусыз. Дегенмен қоғам дамуы мен тұрмыс мәдениетінің өсіп-өркендеуіне қарай бұл бүйімдардың осы қүйінде кейде тазалыққа, тұтынуға тиімсіздігі байқала бастаған. Осыған орай адамдардың тұрмыс деңгейінің, талап-талғамының өсуінің әсерінен қолдануға ынғайлы, женіл әрі көркем, қолемі шағын төсөніштер пайда болды.

Арнайы басылған киізге басқа тұсті киізден, матадан киып дайындалған ою-өрнекті сырыйп тігу арқылы жасалған сәнді бүйім сырмақ деп аталағы. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» сырұ сөзіне «арасын жіе етіп тігетін тігістің түрі», ал сырұ атауына «жіе етіп бастырып тігу» деген анықтама беріледі [1, 507]. Демек сырмақ атауының өзі оны дайындау технологиясынан алынған.

Сырмақтың пайда болуына о баста тұрмыста кездесетін қарапайым жағдайлар себеп болған тәрізді. Айталық, көнерген киіздерді қабаттап төсеу, одан соң оны қобырай бермеу үшін **қабаттап қоктеу**. Осындағы жағдайдан бара-бара қабаттауды белгілі бір пішінге келтіріп, ықшамдап төсөніп, қоктеуді де бірте-бірте жіе тігістерге, одан әрі сырұға көшкен деп санауға болатын сияқты. Алғашқы сырмақ пішіні осылай қалыптасқан. Бұдан әрі басылған кесек киіздерден қалаған мөлшерде кесіп алып, оны қабаттап сырыйп, шағын төсөніштер жасала бастаған. Зерттеушілердің айтуынша, мұндай сырмактар алғашында, әрине, **орта салынбай** жасалды. Бұтін қүйінде ығына қарай сырыйлуы, сондай-ақ сол кездегі таңба белгілер, нанымдар бойынша оюлар түсірілді. Мәселен, ашамай +, х белгі, күн бейнесі т.б. Осыларды **айналдыра сырұ** тәсілі қолданылды.

Сырулар бірте-бірте қабатталған киіздердің **жиектерін жөрмеу**, төрт шетін бойлап, қабаттарын бекіте түсіп, сырудан түскен сзықтарға сәйкес **сыру түсіру** арқылы сырмақ ортасынан төртбұрыш шығарылған. Одан кейін сырмак

шеттерін нығайтып бекіту үшін жіп есіп алып, сырмақтың **шетін жиу** пайда болды. Кейінрек ақ, қара тұсті жұндерді пайдаланып, қарамақарсы **тұстерді шабыстырып қолдану** тәсілімен сырмақтың шетін **жиектеу** келіп шықты. Оның ішкі жағына да **сәйкес жиек басып, су тарту** арқылы сырмақтың бетіне төртбұрыштар түсіріліп, жиектердін ара-арасы сырыйлып отырды. (**Шабыстырып қолдану** – қарамақарсы тұстерді қыстырып келтіру, **жиектеу** – тұсті жіппен тігіп жиек салу, көмкеру, **су тарту** – оюды қатарлап орналастыру үшін яки алма-кезек түсіру үшін бүкіл ою тұлғасының желісін үзілдірмей, ұластырып салу. **Су** – бүкіл ою тұлғасының сабағы, желісі, өзегі. Сырмаққа қатысты **желі** атауы жиірек қолданылады. Ал кесте өнерінде мұндай желіні **сұы** деп айтады. Қазақ сырмақтарының ою-өрнегі осы желі, яғни сұы арқылы жасалады.)

Сырмақшылықтың дамуына байланысты оны беріктеудің үстіне көркемдеу тәсілдері жетіле келе сырұ (сырып тігу) өрнектеуге ауысты. Алғашқы кезде өрнектеу **жиек басу** арқылы орындалды (**жиек басу** – ою-өрнекті тұсті жіппен сырыйп, тігіп салу). Сырмақтар көбінесе қара киізге ақ немесе сары жиек басу арқылы өрнектелді. Халық шеберлері жұнді рауғаш ніліне қандыра бояу арқылы сары тұсті ертеден-ақ таба білген. Сонымен, **жиектеу** тәсілі сырмақшылық өнерінде екі түрлі артықшылыққа қол жеткізіп, екі түрлі тиімді қызмет атқарды; біріншіден, жиектеу арқылы сырмақ сырлыды, яғни оның беріктігі арта тұсті, екіншіден, бүйімның беті ою-өрнекпен көркемделді.

Сырмақтың негізгі қызметі сыйдан, ызғардан корғау болғандықтан, ол екі қабат киізден жасалды. Ол, әрине, берік болу үшін сырыйлуға және адамдардың талғамына сай көркемделуге тиіс болды. Осыдан келіп ерте замандардың өзінде-ақ сырұ және жиек басып сырмақ жасау қалыптасқан. Алайда сырмактарды бұтін қүйінде сырыйп, жиектеп өрнектеу қыын болды әрі екі қабатталған тұтас киізді **түрлеу** де онай емес еді. Соңдықтан көбінесе ақ және қара тұсті жиек пайдаланылатындықтан, сырмақты тұтас сырұ технологиясына өзгеріс енгізілді. Басқаша айтканда, қараға ақ киізден, акқа қара киізден мөлшерле-

ген көлемде орта және шет құрап салып, **түр** (ою) **шыгарып**, түстерді шабыстырып істеу пайда болып, жеке-жеке жиекпен өрнектеп сырыйп алып, олардың басын біріктіріп қосу тәсілімен істеу қолайлырақ болды. Осындай тәсілдермен сырмак жасау іci саралана, жетіле келе бүгінгі қундерде қолданылып жүрген ортасы, екі жаны, екі басы бар дәстүрлі сырмак үлгісі қалыптасты. Осындай технологиялық тәсілдерден сырмактың тұртүрі пайда болды. [2, 112-113].

Сырмак жасауда қолданылатын сырұ тігісінің екі түрі белгілі. Оның біріншісі – **жеке жілтің өзімен** өрлі-берлі шаншып сырұ арқылы тігу, екіншісі – **кос жіппен сырыйп тігу**. Қос жіппен сырыйп тігу өдісі тебендегі жілтің астынан тағы бір жілті бос тәсей отырып сырұ арқылы орындалады. Бұл сырұ түрі тігін машинасының тігісіне ұқсайды. Сырмакты сырұ үнемі ою-өрнек бағытымен оюланы сырылады. Сырылып болған сырмак шеттері тегістеліп қызылып, шетіне жиек бастырады.

Жиек бастыруға жиек жілтер дайындалады. Жиек жілтер ашық түсті, ұян жүннен иіріліп, бұйымның көлеміне қарай қанша құлаш жіп кететіндігі есептеліп, мөлшерленеді.

Жиектеуге арналған жілті жаланқабат түріндегі біреуінен біреуін **онқай иреді**, біреуін **солакай иреді**. Сосын оларды өзді-өзіне қосып, оны екі қабаттап бөлек етіп тағы иреді. Бұл екі қабатталағып иірілген екі бөлек жіп тін деп аталаады. Бұдан соң екі тінді екі бөлек домалақтап, мөлшерлеп алған соң, оны бояуға салу үшін кайтадан төгеді де, жарты метрдей етіп босатып шумақтайды. Бұл жілті **келептеу** деп атайды.

Киіз пішу – сырмакқа арналған киіз бен оның оюларын өлшеп кесу. Сырмакқа арналған киізді ұзын сызығыш салып отырып, ұзыны, ені келген жеріне бір-бір белгі салып, осы нүктегер аралығын қажетті өлшеммен тұтастырады. Одан әрі осы сырмактың киізден **қарын** және **шабу** шықпау үшін киізді ұзыннан бір бүктеп, тігінен бір бүктеп, әлгі сзықтардың бір-біріне дәл түскен-түспеген тексеріледі. Дәл түссе, киізді **шабу** (артық шығатын шалғайлық) жоктығын көрсетеді. Егер дәл түспесе, оның шабуын (артығын) алып тастайды. Ол ушін осы киізді ұзыннан бүктелгені бойынша екі басын, үстінгі бетін астынғы беттің сзызығына теңестіріп, белгі салып алады. Қайта жазып, белгіленген нүктелер бойынша сырмак өлшеміне дәл түсіріп, қайта сзық жүргізіп шығады, қарын пайда болса, киіздің тұбығының екі жақ басын тұтастырып

тұзу сзық жүргізіп, сзық сыртындағы қарның алып тастайды да, орнын түйіктап тігеді. Осылайша сырмактың төрт жағы да мөлшерленген өлшемге келген соң **сырмак пішіледі**. Дәстүрлі үлгідегі сырмак жасау қажет болса, өлшем бойынша оның бес бөлігі бөлек-бөлек пішіліп алынады. Ал жаңа үлгідегі орта салынбай тұтас ойылып жасалатын сырмактар болса, онда бөлек бөлектерге бөліп пішпей, тұтас күйінде ою-өрнегі жобаланады.

Өрнек сызу – дәстүрлі сырмак үлгісі бойынша пішілген сырмак киіздерін оң бетін үстіне қаратып, екі жанын, екі көлденен басын бірінің үстіне бірін жеке-жеке қабаттап алып, тегіс жерге қойып, осы бөліктердің жартысына ою-өрнегін бормен белгілеп шығу. Екінші жартысына бұл өрнекті түсіру үшін сзызылмаған жарты бетін аударып әкеліп, өрнекті беттің үстіне салып, әлті өрнектің табын түсіріп алады да, бүктеуді жазып, осы толық беттегі ою сұлбасы анық болмаса, тағы бір рет бастыра сзызып, өрнекті айқындаиды.

Ою ою – өрнек сзызылған сырмактың көлденең басын, жанын, ортасын жеке-жекелеп бір шетінен бастап ұшы ұшқір әрі өткір пышақпен табанға салып тұрып өрнек сзызығын қуалай аса дәлдікпен оюды созып алмай кесіп, ойып шығу. Ойылған оюлардың ішінен сырмак шетінің сырткы оюын бір буып, **ішкі оюын** бір буып, әркайсысына боялатын бояу түсі жағылады. Ал сырмак ортасының таған оюы жеке алынып, оған бір түсті бояу жағылады да, ішкі оюы шеткі екі түсті оюдың біріне қосылып буылады.

Ою бояу – оюға арнап кесілген, реттеп буылған киіз оюлардың әркайсысын топ-тобымен, жеке-жеке бояуға салу, бояп шығу.

Ілік қөктеу – боялған сырмак оюларын бір-бірімен ауыспау үшін тұрған орнында әр жерінен жүн жіппен бір-біріне іліндіріп тігу.

Біріктіріп тігу – сырмак бетіндегі әр жерінен ілінген оюларды бір шетінен бастап бұрынғы бүтін тұлғасына келтіріп, **жөрмелеп тігу** арқылы қосу. Оларды осылай тігу кезінде оюды бүріп яки созып жібермеу керек. Оюлар сол өз қалпын сактауы тиіс. Оюлар осылай құралған соң, **астар киізі** салынып, астардың үстіне айналдыра жиек етіп қөктеледі. Жаны, басы, ортасы бөлек-бөлек астарланып дайындалады да, міндетті түрде астардың оң беті астына, ал оюдың оң беті үстіне қаратылады.

Жиектеу – сырмак оюларының қосылған тігістерінің үстінен оның қөркем әрі берік болуы үшін жиек басу (жиек – ширатылған, есілген

жіп, жіп орамы). Жиектің түрі ойыстырылған киіздердің түсіне қарай шабыстырыла басылады. Мәселен, ақ пен қараға қызыл жиек, қызыл мен жасыл киізге сары жиек немесе кара көк жиек, ал қара киіз бен қызыл киізге жасыл жиек, не болмаса шұбар жиек шалып яки көп түрлі жиек жіпті шұбарлап, таңдайлап, қыншалап иректер басады. [2, 220 бб.]

«Шебердің колы ортақ, өнердің тілі ортақ» – дейді халық. Қорыта айтқанда, жоғарыда айтылған сырмак өнеріне байланысты қалыптасқан атаялар мен сырмак жасау әдіс-тәсілдерін заманауи шеберлеріміз де кеңінен қолдануда. Халқымыздың осындай сырға толы сырмак өнері үрпақтан үрпаққа сыр шертер асыл қазына екені сөзсіз.

ӨДЕБИЕТ

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 8-т. – Алматы: Ғылым, 1985. – 591 б.
2. *Ысқаққызы* Ә. Сырмақ өнері. – Алматы: Алматықітап, 2007. – 232 б.

Резюме

Посвящена этнолингвистическому описанию народной лексики в казахском языке, связанных с женским рукоделием.

Summary

This article examines ethnolinguistic decription of national lexicon in Kazakh language related to female needlework.